

ФИЛОЛОГИЯ

УДК:372.881.1:81.26

DOI 10.33514/1694-7851-2022-2-7-11

Абышбаева Астра Айдаралиевна

И. Арабаев атындагы КМУ, филологиялык билим берүү практикалык курсу кафедрасы, ага окутуучу

Абышбаева Астра Айдаралиевна

КГУ имени И. Арабаева, кафедра практический курс филологического образования, старший преподаватель

Abyshbaeva Astra Aidaralievna

KSU I. Arabaev, Department of Philological Education Practical Course, Senior Lecturer

ОРУС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕ САН АТООЧТОРДУН САЛЫШТЫРУУ ТИПОЛОГИЯСЫ СРАВНИТЕЛЬНАЯ ТИПОЛОГИЯ ИМЁН ЧИСЛИТЕЛЬНЫХ В РУССКОМ И КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКАХ COMPARATIVE TYPOLOGY OF NUMBER NAMES IN RUSSIAN AND KYRGYZ

Аннотация: Бул макалада сан атооч сөз түркүмү каралган. Мындан тышкары сан атоочтордун айрым эрежелери жана орус тилдеги сан атоочтордун кыргыз тилинде айырмасы, өзгөчөлүгү, ошондой эле айрым окшоштугу аныкталган. Кээ бир сан атоочтордун жөндөмөсү эки тилде көрсөтүлдү. Баардык фактылар орус жана кыргыз тилиндеринде мисалдар менен жабдылган.

Аннотация: В статье рассматриваются определение сходства и различия имен числительных в современном русском и кыргызском языках, выделение числительных в самостоятельный лексико-грамматический разряд, установление критериев по определению их разрядов.

Annotation: The article discusses the definition of the similarities and differences in the names of numerals in the modern Russian and Kyrgyz languages, the allocation of numerals into an independent lexical and grammatical category, the establishment of criteria for determining their categories.

Негизги сөздөр: эсептик, жандама, чамалама, бөлчөк, иреттик сан атоочтор; активдүү жана активдүү эмес сан атоочтор, алардын жазылышы жана жөндөлүшү, кээ бир сан атоочтордун өзгөчөлүгү, айырмасы ж.б.

Ключевые слова: числовая семантика, свойство числительных, менее активные числительные, особенности правописания количественных числительных в сопоставляемых языках, различие и сходства при склонении имен числительных и др.

Keywords: numerical semantics, property of numerals, less active numerals, peculiarities of spelling of cardinal numerals in compared languages, differences and similarities in declension of numerals, etc.

Сан атоочторду өз алдынча сөз мүчөсү катары орус грамматикасына Г. Павский киргизип, Давыдовдун, өзгөчө Буслаевдин грамматикасынын авторитети менен бекемдеген. Сандардын касиети соматизмдер менен, эки тилде тең бирдей деңгээлде айкалышкан.

Лингвистикалык материалды кылдат талдоо орус тилинде бир, эки, үч сан атоочтору активдүү колдонуларын көрсөтөт. Төрт, беш, жети сан атоочтору анча активдүү эмес. Кыргыз тилинде бир, эки, беш сандары көбүрөөк берилген. Азыраак активдүү сандар: үч төрт. Орус тилиндеги алты, он цифралары СФУну түзүүгө катышпайт, ал эми алардын кыргызча эквиваленттери алты болуп, жекеликти түзөт [4].

Мисалы: алты саны аман "тирүү, дени сак" (сөзмө-сөз котормосу "алты денеси жабыркабаган", "лить слезы в три ручья", "көзүнүн жашы он талаа" (сөзмө-сөз айтканда көз жашын үч агымга төгүү,) ж.б. эки тилде тең кадимки кепте сан атоочтордун объективдүү мааниде колдонулуу мүмкүнчүлүгү өтө чектелүү. Сан атоочтор сүйлөмдүн ээсин, баяндоочун жана айкындооч мүчөлөрүнүн милдетин аткарат. Ушундай эле функцияны кыргыз тилинде да аткарат. Адатта, сан атоочтор аныктоочтун же бышыктоочтун ролун аткарат, ошондуктан алар сын атоочтор (биринчи, жыйырма бешинчи, кырк биринчи) жана тактоочтор (эки жолу, үч жолу), этиште (кош, он эселенген) "катылган" болушу мүмкүн. Сандык маани сан атооч аркылуу гана эмес, башка сүйлөм мүчөлөрүнүн сөздөрү аркылуу да берилиши мүмкүн: үч, беш, жүз; үч эсе, он эсе. Биздин изилдөөлөрүбүздүн натыйжалары төмөнкүдөй тыянактарды жасоого мүмкүндүк берет: азыркы орус жана кыргыз тилдериндеги сан атоочтордун окшоштуктары менен айырмачылыктарын аныктоо.

Орус жана кыргыз тилдеринде сан атоочтун беш категориясы бөлүнөт: эсептик (количественные), жандама (собирательные), белгисиз-эсептик (неопределенно-количественные, орус тилинде) жана чамалама (неопределенные - орусча), бөлчөк (дробные) жана иреттик (порядковые). Мындан тышкары, кыргыз тилинин айрым изилдөөчүлөрү да эсептик сан атоочтордун аффикси аркылуу, түпкү жөндөмөдөгү -дан мүчөсүнөн түзүлгөн бөлүүчү сан атоочтордун бир тобун ажыратышат, мисалы: ар бир окуучу отуздан дептер алды [1]. Бирок, бул учурда биз жөн гана баштапкы иштин маанилеринин бири менен алектенип жатабыз, ошондуктан сан атоочтун бул формасын өзүнчө категорияга жайгаштырууну мыйзамдуу деп айтуу кыйын. Орус жана кыргыз тилдеринин эсептик сан атоочтору сандардын табигый катарларынын аталыштары: бир-один, эки-два, үч-три, төрт-четыре, беш-пять ж.б. Ошол эле учурда алар же аныктооч болуп, заттын санын (беш алма-пять яблок) зат атоочту билдирип, же конкреттүү предметтерге эч кандай байланышы жок сандын абстракттуу түшүнүгү катары (он экиге бөлүнөт-десять делится на два). Экинчи учурда, эсептик сан атоочтор "зат атоочтун категориясына жакындайт, бирок затты эмес, зат катары кабыл алынган сандын идеясын, болбосо заттык санды билдирет". Курамы боюнча орус жана кыргыз тилдеринин эсептик сан атоочтору үч топко бөлүнөт: жөнөкөй, туунду жана татаал. Жөнөкөй сан атоочтор эки тилде тең биринчи он сандын атын камтыйт: бир-один, эки-два, үч-три, төрт-четыре, беш-пять, алты-шесть, жети-семь, сегиз-восемь, тогуз-девять, он-десять. Орус тилинде бул топко кырк, жүз сан атоочтору кирет, кыргыз тилинде ондуктардын бир нече аттары кирет: жыйырма (двадцать), отуз (тридцать), кырк (сорок), элүү (пятьдесят), ошондой эле жүз (сто) жана миң (тысяча).

Бул сан атоочтордун баары азыркы этапта бир дагы курамдык бөлүкчөлөрү ажыратылбаган байыркы доордо пайда болгон сөздөр. Туундуларга жогорку даражадагы бирдиктерди билдирген биринчи он элементтин бирдиктерин кошуу менен түзүлгөн сан атоочтор кирет. Орус тилинде бул элементтерге -жыйырма же -он кирет, онду жана жүздү (сти, ста, сот варианттары менен) жүздүктү билдирет. Ошентип орус тилинде экинчи ондуктун сандарынын бардык аттары түзүлөт: он бир, он эки, он үч ж.б. ондуктун бардык аттары

(кырдан башкасы): жыйырма, отуз, элүү, алтымыш, жетимиш, сексен, токсон жана жүздөрдүн бардык аттары: эки жүз, үч жүз, төрт жүз ж.б.

Кыргыз тилинде төрт гана туунду сан атооч бар. Алар ондук менен белгиленешет: алтымыш (60), жетимиш (70), сексен (80), токсон (90). Түзүлүшү боюнча алар орустун туунду сан атоочторуна окшош, анткени биринчи элемент биринчи он сандын толук (алты, жети) же өзгөртүлгөн (секс сегизден, токс-тогуздан алынган) аталышы. Түркологиянын экинчи элементи боюнча анын онду билдирген -мыш / -миш аффиксин же өзгөртүлгөн десять «он» (сексен, токсон сан атоочторунда) туюндурат деген жетишээрлик негизделген пикир бар. Эки тилде тең туунду сан атоочторунда биринчи орунду эң төмөнкү даражадагы бирдиктер ээлейт [5]. Орус жана кыргыз тилдериндеги татаал сан атоочторго өз алдынчалыгын сактап калган жөнөкөй жана туунду сандардан турган сөздөр кирет: сто сорок один – жүз кырк бир, двести восемьдесят семь – эки жүз сексен жети .

Орус тилинде татаал сан атоочтор — үчүнчү ондуктан жүзгө чейинки, тегерек ондуктун аттарынан башка, жүздөн миңге чейинки, тегерек жүздүктөрдөн башка, жана миңден чексиздикке чейинки сандардын бардык аталыштары болуп саналат. Кыргыз тилинде татаал сан атоочтор көбүрөөк кездешет, анткени алар орус тилиндегилерден тышкары экинчи ондуктун бирдиктеринин бардык аттарын камтыйт: (одиннадцать - он бир, двенадцать - он эки ж.б.) жана бардык тегерек жүздүктөрдүн бардык аталыштары (двести - эки жүз , триста - үч жүз ж.б.).

Орус жана кыргыз тилдеринде татаал сан атоочтордун түзүү принциби бирдей. Сандардын аттары жогорку даражадагы бирдиктер менен башталып, төмөнкү бирдиктер менен аяктайт: тысяча сто тридцать два - бирмиңжүзотузэки. Ал эми кошулма бир катардагы сан болсо, мисалы, аты миң болсо, анда ал туунду сан атоочтордун түрүнө жараша курулат, б.а. адегенде төмөнкү даражадагы бирдиктердин аты, андан кийин жогору, мисалы: эки миң – две тысячи. Кыргыз тилиндеги жүздүктөрдүн аттары үчүн да ушундай: пятьсот (бешжүз), шестьсот (алтыжүз). Сандарды билдирген миң, бир миллион, миллиард ж.б. сөздөр орус тилинде зат атооч болуп саналышат. Сүйлөмдөгү эсептик сан атоочтор, зат атоочко аныктама катары же өз алдынча, зат атоочтун функцияларын аткарат. Анын үстүнө кыргыз тилинде сан атоочтордун грамматикалык касиеттери алардын сүйлөмдөгү ролу менен тыгыз байланышта.

Орус тилинин эсептик сан атоочтору жөндөлүшөт, ал эми алардын жөндөлүшү зат атоочтордон айырмаланат, бирок жеке сан атоочтордун жана жөндөмөлөрдүн жеке формалары үчүн дал келүүлөр мүмкүн (мисалы: беш сан атоочу зат атоочтордун жөндөлүшүнүн үчүнчү түрүнө ылайык жөндөлөт). Сан атоочтор үчүн жөндөөнүн бир түрүнүн жоктугу эң негизги учур болуп саналат. Орус тилинин грамматикасында эсептик сан атоочторду жөндөөнүн жети түрү бөлүнүп каралат. Орус тилиндеги туунду сан атоочтор (-дцать элементи бар сандардан башкасы) жана татаал сан атоочтор жөндөлгөндө бардык бөлүктөрү өзгөрөт [3].

Кыргыз тилинде эсептик сан атоочтор зат атооч менен айкалышпаган учурда жөндөлүшү мүмкүн. Орус жана кыргыз эсептик сан атоочтордун жөндөлүшүндө олуттуу айырмасы бар, бул кыргыз сан атоочторунун бардыгы тең эле бирдей жөндөлөт жана алардын жөндөлүшү зат атоочтун жөндөлүшүнөн эч кандай айырмаланбайт. Түшүнүктүү болуу үчүн эки (два) саны менен киши (человек) деген зат атоочтун уңгусу бирдей болгон мүчөлөрдү салыштырса болот.

И. эки.нин, киши.нин

Б. эки.ге, киши.ге

Т. эки.ни, киши.ни

Ж. эки.де, киши.де

Ч. эки.ден, киши.ден

Орус тилинен айырмаланып, кыргыз тилиндеги туунду сан атоочторду жөндөөдө алардын акыркы компоненти гана жөндөлөт:

Орус тилинде

И.п. семьдесят, сто сорок два

Р.п. семидесяти, ста сорока двух

Д.п. семидесяти, сто сорока двум

В.п. семьдесят, сто сорок два

Т.п. семьюдесятью, ста сорока двумя

П.п. о семидесяти, ста сорока двух

Кыргыз тилинде

А. жетимиш, жүз кырк эки

И. жетимиштин, жүз кырк экинин

Б. жетимишке, жүз кырк экиге

Т. жетимишти, жүз кырк экини

Ж. жетимишке, жүз кырк экиге

Ч. жетимиштен, жүз кырк экиден

Орус тилинде эсептик сан атоочтордун категориясы жана түрү жок, бир жана эки сан атоочторун кошпогондо, алар жынысына жараша айырмаланат: один дом, одно окно, одна книга, два дома, два окна, две книги..

Мындан тышкары, бир сан атоочу зат атоочтун көптүк түрүндө бир санынын көптүк формасына ээ болушу мүмкүн, бирок ошол эле учурда сан маанисин жоготуп, белгисиздик же чектөөгө ээ болот: Одни знакомые рассказывали (белгисиздик). Пришли одни ученики (чектөө, т.е. окуучулар гана келди). «Одни» сан атоочунун эсептик мааниси, көптүк түрү бар гана зат атоочтор менен сакталат: одни часы (бир саат), одни ножницы (бир кайчы). Ошол эле учурда бул сандын жекелик түрүнө да белгисиздиктин көлөкөлөрү мүнөздүү (пришел один товарищ, т.е. какой-то товарищ).

Кыргыз тилинде эсептик сан атоочтор сан категориясынын сыртында турат. Бир (один) саны орус тилиндегидей эсептиктен сырткары белгисиздик маанисине ээ болуп, кандайдыр бир «белгисиз артикль» милдетин аткарып, аныкталбаган ат атоочторго жакындай алат: мен биркитепалдым- я взял (какую-то) книгу. Орус жана кыргыз тилдеринде эсептик сан атоочтору зат атоочко аныктоо ролунда аныктоочу менен ар кандай жолдор менен байланышат.

Орус тилинде эсептик сан атоочтор “именительный” жана “винительный” жөндөмөлөрүндө зат атоочту башкарат, андан “родительный” жөндөмөсүн (падеж) талап кылат жана калган жөндөмөлөрдө зат атооч менен дал келет. Ошол эле учурда эки, үч, төрт эсептик сан атоочтор “именительный” жана “винительный” жөндөмөлөрүндө зат атоочтор жекелик түрдө турат, ал эми башка бардык формаларда жана башка учурларда – көптүк түрдө [2].

“Бир” сан атоочу, бардык учурларда жыныс, түрү жана жөндөмөдө зат атооч менен дал келген сан өзгөчөлүк болуп саналат:

Ошентип, орус тилинде сан атооч менен зат атоочтун байланыш формаларынын ар тараптуу картинасы болгон жерде кыргыз тили өзүнө мүнөздүү монотондуулук, грамматикалык каражаттардын бир тектүүлүгү менен көрүнөт.

Колдонулган адабияттар:

1. Вопросы изучения русского языка в сопоставлении с другими языками. – М., 1986.
2. Васильев А.И. Лингвистические основы обучения русскому языку в киргизской школе. Фрунзе, 1972, с.113-126.
3. Захарова О.В.- Сопоставительная грамматика русского и киргизского языков. - Фрунзе. 1965 .с. 62-73.
4. Сопоставительная грамматика русского и киргизского языков. Фрунзе -1965.
5. Скирдов В.Д.Сопоставительная грамматика русского и киргизского языков.–Фрунзе, 1970.

УДК: 482 (07) + 371.3

DOI 10.33514/1694-7851-2022-2-11-15

Аманбаева Сайра Элтындиевна, Шамурзаева Толкунай Турсуновна

И. Арабаев атындагы КМУ, филологиялык билим берүүнүн практикалык курсу кафедрасы,
доценттин милдетин аткаруучу,

И. Арабаев атындагы КМУ, филологиялык билим берүүнүн практикалык курсу кафедрасы,
доцент

Аманбаева Сайра Элтындиевна, Шамурзаева Толкунай Турсуновна

КГУ им. И. Арабаева, кафедра практического курса филологического образования, и. о.
доцента,

КГУ им. И. Арабаева, кафедра практического курса филологического образования, доцент

Amanbaeva Saira Eltyndievna, Shamurzaeva Tolkunai Tursunovna

KSU I. Arabaeva, Department of the Practical Course of Philological Education, Acting
associate Professor

KSU I. Arabaeva, Department of the Practical Course of Philological Education, associate
Professor

ОРУС ТИЛИНИН ПРАКТИКАЛЫК КУРСУ САБАГЫНДА “АДАМДЫН СЫРТКЫ КЕЛБЕТИ ЖАНА МҮНӨЗҮ” ТЕМАСЫ БОЮНЧА ОКУТУУНУН КОММУНИКАТИВДИК БАГЫТТОО

КОММУНИКАТИВНАЯ НАПРАВЛЕННОСТЬ ПРИ ОБУЧЕНИИ ТЕМЫ “ВНЕШНОСТЬ И ХАРАКТЕР ЧЕЛОВЕКА” В ПРАКТИЧЕСКОМ КУРСЕ РУССКОГО ЯЗЫКА

COMMUNICATIVE ORIENTATION IN TEACHING THE THEME “APPEARANCE AND CHARACTER OF A PERSON” IN THE PRACTICAL COURSE OF THE RUSSIAN LANGUAGE

Аннотация: Макалада студенттердин коммуникативдик компетенциясын калыптандырууга багыталган орус тили боюнча сабактын иштелмелери сунушталат.